

DAAN GIJSBERTSE

UTOPISCHE ILLUSIES OVER DE (INRUIL)WAARDE VAN DE  
UNIVERSITEIT

Krisis, 2011, Issue 1  
[www.krisis.eu](http://www.krisis.eu)

## Inleiding

Het is goed om kritisch na te denken over de besteding van gemeenschapsgeld. Het is ook goed om toe te zien op effectieve en efficiënte aanwending daarvan. En het is goed om nog kritischer te zijn wanneer de overheidsfinanciën onder druk staan. Wanneer het de universiteit betreft, is het echter een grote fout om de waarde die de besteding van gemeenschapsgeld oplevert alleen vanuit economisch perspectief en op basis van kwantitatieve prestatiecriteria te beoordelen. Dit bedreigt het voortbestaan van de universiteit en haar unieke sociaal-maatschappelijke functie.

De unieke functie van de universiteit is gelegen in haar verschillende bijdragen aan de samenleving door de combinatie van onderwijs, onderzoek en maatschappelijke dienstverlening. Die bijdragen dreigen vernietigd te worden door twee ogenschijnlijk haaks op elkaar staande ontwikkelingen. De eerste, meest ingrijpende ontwikkeling is de opkomst van een *economiseringsdiscours*. De activiteiten van universiteiten worden binnen dit discours alleen nog in economische termen gewaardeerd en geëvalueerd. De tweede ontwikkeling is wat ik het *prestatiediscours* noem. In tegen-

stelling tot het economiseringsdiscours pretendeert dit discours het werk van universiteiten op basis van kwaliteit te waarderen en evalueren. Kwaliteit wordt hierbinnen echter volledig gereduceerd tot scores op kwantitatieve prestatie-indicatoren. Hoewel deze twee discoursen de universiteit op het eerste gezicht in verschillende richtingen lijken te trekken, is er eerder sprake van samenspel – zelfs van samensmelting – tot wat ik het *economische prestatiediscours* noem. De toenemende dominantie hiervan bedreigt niet alleen de universiteit, maar ook de vruchten die de samenleving van haar plukt. Alle niet-economische bijdragen van de universiteit worden door dit laatste discours ingeruild voor de utopische illusie dat dit discours de economische bijdrage van de universiteit zal maximaliseren.

Ondanks diverse betogen tegen de ontwikkelingen die voortkomen uit het economische prestatiediscours (o.a. Lorenz e.a. 2008; Boomkens 2008), lijkt de kritiek tot op heden weinig tot geen effect te sorteren. Een belangrijke verklaring hiervoor is dat critici tot nu toe voornamelijk *externe* kritiek hebben geleverd, door direct de aandacht te vestigen op en te redeneren vanuit hetgeen verloren dreigt te gaan – zoals de onafhankelijkheid van academisch onderzoek en de publieke rol van wetenschappers (Boomkens 2008). Dit is echter een strategische fout, omdat men zich hiermee buiten het discours plaatst dat deze ontwikkelingen aandrijft en in toenemende mate de beleidsvorming ten aanzien van de universiteit bepaalt. Daarom is eerst een overtuigende *interne* kritiek nodig – een die beleidsmakers binnen dit discours bewustmaakt van het zelfondermijnende karakter ervan, en het daardoor van binnenuit doorbreekt. Slechts dan heeft *externe* kritiek een kans verstaan te worden en de blik te openen voor hetgeen binnen het economische prestatiediscours buiten beschouwing blijft.

In dit essay volg ik deze strategie door de ontwikkelingen rond de universiteit eerst te analyseren als de opkomst van een economiseringsdiscours en een prestatiediscours die samensmelten tot een economisch prestatiediscours. Daarna ontwikkel ik een interne kritiek die de utopische illusies achter dit discours en de zelfondermijnende werking ervan aan het licht brengt. Deze wordt gevolgd door een externe kritiek die laat zien welke bredere maatschappelijke functie van de universiteit in dit discours

buiten beschouwing blijft en een concluderend pleidooi voor een bredere waardering van de universiteit die recht doet aan haar intrinsieke waarde.

## 1 Dreiging der discoursen

De bedreigende ontwikkelingen voor de universiteit zijn eerder al door René Boomkens (2008, 30) gekarakteriseerd als de ‘introdunctie van een *vertoog*’. Het discoursmatige karakter van deze ontwikkelingen is onder critici dus al eerder (h)erkend. Toch heeft de kritiek zich tot op heden twee belangrijke eigenschappen die bij dat discoursmatige karakter horen onvoldoende aangetrokken. Ten eerste, dat een discours de betekenisgevende orde vormt voor degenen die in de ban zijn van dat discours. Doordat steeds meer beleidsmakers binnen en buiten de universiteit in de ban van het economische prestatiediscours zijn geraakt, blijven argumenten die zich niet naar de orde van dit discours voegen (externe kritiek) betekenisloos: ze passen niet in het kader waardoor beleidsmakers de wereld bekijken, blijven daardoor onopgemerkt, worden genegeerd of zelfs belachelijk gemaakt – en hebben geen enkel effect. Daarom is, zoals gezegd, een interne kritiek nodig. Dit vraagt, ter voorbereiding, om een nadere analyse van de aard van het economische prestatiediscours.

Een tweede eigenschap van een discours waar de kritiek tot nog toe aan voorbijgegaan is, is dat discoursen verbonden zijn aan utopieën. Foucault (2006, 12) schrijft in het voorwoord van *De woorden en de dingen* dat het ‘de prachtige egale ruimte [buiten] de werkelijkheid’ is van de *utopie*, waardoor een discours mogelijk wordt gemaakt. Omdat de werkelijkheid volgens Foucault op het meest fundamentele niveau wanordelijk is, kan de eenduidige en volledige ordening die een discours daarin aanbrengt niet op de werkelijkheid zelf, maar alleen op een buitenwerkelijke utopie zijn gebaseerd. Daardoor laat die ordening echter veel in de werkelijkheid buiten beschouwing. *Waarom* er veel zaken aan de universiteit verloren dreigen te gaan door de opkomst van het economische prestatiediscours moeten we daarom begrijpen vanuit de utopie achter de ordening van het economische prestatiediscours waarin ze buiten beschouwing blijven. Daarom is het niet alleen zaak om de aard van het economische prestatiediscours nader te analyseren, maar ook om ter voorbereiding op een externe kritiek de utopische wortels daarvan bloot te leggen.

## 1.1 Het economiseringsdiscours

In de Nederlandse en Europese politiek duiden verschillende ontwikkelingen op een toenemende dominantie van een *economiseringsdiscours*:

a) In het regeerakkoord (VVD-CDA 2010) staat het hoofdstuk Onderwijs uitsluitend in het teken van ‘de ambitie om te behoren tot de top vijf van kenniseconomieën’ (31). Daartoe moeten studenten ‘beter zijn voorbereid op de arbeidsmarkt’ (32) en moet het ‘omzetten van de resultaten van [...] onderzoek naar de markt worden verbeterd’ (32).<sup>1</sup>

b) De overheid staakt haar bijdrage aan een tweede bachelor of master en wil studievertraging beboeten om doorstroom van studenten naar de arbeidsmarkt te bespoedigen. Studielastenverzwaring wordt gerechtvaardigd als een investering in de eigen toekomst.

c) De bezuinigingen in veel Europese landen dwingen universiteiten in toenemende mate hun activiteiten te commercialiseren.

d) Vanaf 2006 komen de Europese universiteitshervormingen onder het Bologna-proces vrijwel geheel in het teken van de Europese kenniseconomie te staan. De nadruk ligt vanaf dat moment hoofdzakelijk op de arbeidsmarkt, innovatie en economische groei.<sup>2</sup>

e) Universiteiten nemen de opdracht om een bijdrage te leveren aan de ontwikkeling van de kenniseconomie over als een van de belangrijkste ontwikkelingen waaraan zij zich moeten aanpassen.<sup>3</sup>

Uit deze ontwikkelingen blijkt de economistische aard van het economiseringsdiscours. De functie van de universiteit wordt volledig gereduceerd tot haar bijdrage aan de economie. In het regeerakkoord gaat het alleen nog maar om haar bijdrage aan de *kenniseconomie* (a), een bredere beschouwing schittert door afwezigheid. Onderzoek moet worden gecommmercialiseerd opdat het zo direct mogelijk een bijdrage levert aan de markt. Onderwijs wordt via negatieve financiële prikkels voor studenten (b) en universiteiten (c) hervormd naar het model van de efficiënte productieprocessen waaraan de student na zijn studie ook zelf zo snel moge-

lijk moet bijdragen. Hetzelfde gebeurt vanuit de EU (d). Universiteiten zijn genoodzaakt deze eisen over te nemen (e), omdat ze worden afgedwongen door hervorming van de overheidsfinanciering. De opkomst van dit economiseringsdiscours zorgt ervoor dat universitaire activiteiten die niet direct in termen van economische bijdrage gewaardeerd kunnen worden hun betekenis verliezen.

Deze economistische reductie wordt mogelijk gemaakt door de utopische (neoliberale) gedachte dat de best mogelijke samenleving wordt gerealiseerd door zo veel mogelijk over te laten aan de markt. (Achterhuis 2010). Het klinkt paradoxaal, maar de overheidsbemoeningen met de universiteit zijn erop gericht om marktwerking te bevorderen, teneinde de economische bijdrage van de universiteit te verhogen. Er wordt aangestuurd op een volledige heroriëntatie op de markt van onderzoek en onderwijs (a en b). De combinatie van *volledige* heroriëntatie op de markt en de vanzelfsprekendheid waarmee de universiteit *alleen* nog maar als katalysator van de economie wordt gezien, valt alleen te begrijpen vanuit de utopische gedachte dat (de introductie van) de vrije markt de optimale vorm van samenleven en maximale welvaart realiseert ('Maatschappelijke dienstverlening = economische bijdrage!', is de gedachte). De utopie van de vrije markt (Achterhuis 2010) maakt het economiseringsdiscours mogelijk, en zorgt ervoor dat binnen dit discours buiten twijfel staat dat economische groei gemaximaliseerd kan worden door ook de universiteit aan marktwerking te onderwerpen.

Het paradoxale gegeven dat overheidsbemoening met de universiteit toeneemt als gevolg van een discours dat voortkomt uit de utopie van de vrije markt, komt doordat die utopie *buiten* de werkelijkheid ligt en universiteiten *binnen* de werkelijkheid nog overheidsafhankelijk zijn. Het is wat dit betreft van belang in te zien dat een utopie een discours mogelijk maakt dat naar haar verwerkelijking streeft, niet een discours waarin zij al verwerkelijkt is. Dat de overheid zich in toenemende mate bemoeit met het werk van universiteiten is inderdaad in strijd met de utopie van de vrije markt, maar in de werkelijkheid onontkoombaar. Universiteiten worden pas tot marktspelers als de overheid haar financiering staakt; maar als ze dat abrupt doet zou dat het einde van de universiteiten en hun bijdrage aan de economie betekenen. Daarom is er in de praktijk een tran-

sitieperiode nodig waarin de universiteit op 'verantwoorde' wijze wordt voorbereid op marktafhankelijkheid. De kloof tussen utopie en werkelijkheid (Foucault 2006, 12) zorgt dus voor de paradox. Om de utopie van de vrije markt te realiseren, moet er eerst 'van regeringswege heel veel worden georganiseerd dat als fundament [kan] dienen om [...] een [...] markt in het leven te roepen' (Achterhuis 2010, 150).

## 1.2 Prestatiediscours

Naast het economiseringsdiscours, waarin economisch gewin centraal staat, zijn er echter ook ontwikkelingen die wijzen op de opkomst van een *prestatiediscours*, waarin meetbare kwaliteit van onderzoek en onderwijs centraal staat:

f) Een belangrijk criterium bij visitaties, dat de kwaliteit van het onderzoek van een faculteit moet waarborgen, is het aantal gepubliceerde artikelen per onderzoeker of vakgroep.

g) *Rankings* die pretenderen universiteiten kwalitatief te vergelijken op basis van kwantitatieve prestatiecriteria, worden daadwerkelijk als representatief gezien voor de kwaliteit van universiteiten.

h) Universitair onderwijs wordt bij het aantrekken van studenten competitiever op basis van rankings en universiteitsbesturen richten zich daarom steeds meer op het verbeteren van de positie van de eigen universiteit in deze *rankings*.<sup>4</sup>

Het ordeningsprincipe van het prestatiediscours is – zo blijkt uit deze ontwikkelingen – de prestatie op kwantitatieve prestatiecriteria die de kwaliteit van onderzoek en onderwijs zouden reflecteren. Uitgangspunt is dat de kwaliteit van een onderzoeker, vakgroep of faculteit valt af te lezen aan het aantal publicaties (f) en dat de kwaliteit van universiteiten volledig vergelijkbaar is in *rankings* op basis van hun gewogen gemiddelde score op verschillende kwantitatieve prestatiecriteria (g). Ook dit discours heeft – hoewel het niet vooral van buiten komt, zoals het economiserings-

discours, maar ook vanuit de academische gemeenschap zelf – invloed gekregen op het universitaire beleid (h).

De gedachte dat de kwaliteit van onderwijs, universitaire medewerkers, vakgroepen, faculteiten of gehele universiteiten volledig gevangen kan worden in kwantitatieve prestatiecriteria is eveneens utopisch. Onderwijs en onderzoek zijn dusdanig complex dat kwaliteit nooit in termen van kwantitatieve prestatie-indicatoren kan worden vastgelegd. Bart Pattyn (2010) wijst in dit verband op het gevaar van enthousiaste hervormers die de werkelijkheid met managementtechnieken aan de prestatie-indicatoren willen aanpassen. Als beleid zich steeds meer uitsluitend op *rankings* en publicatiescores richt, met de illusie daarmee de werkelijke kwaliteit van de universiteit te verhogen, dan krijgen prestatiecriteria een utopische status: men denkt de werkelijkheid volledig te kunnen beheersen en optimaliseren op basis van abstracties. Als gevolg daarvan moeten onderwijs en onderzoek zich aanpassen aan de vertekende, kwantitatieve representaties van kwaliteit, omdat ze anders binnen het prestatiediscours niet meer als waardevol worden erkend.

### 1.3 Samenspel: een discours van de economische prestatie

Wanneer het economiseringsdiscours en het prestatiediscours naast elkaar worden gezet, lijkt het inderdaad alsof de universiteit – zoals Boomkens (2008, 18) stelt – twee verschillende richtingen op wordt getrokken. Het economiseringsdiscours stuurt er op aan dat de universiteit zich volledig op haar bijdrage aan de (kennis)economie richt, terwijl het prestatiediscours exclusieve aandacht eist voor het scoren op erkende prestatie-indicatoren die de schijn wekken van kwaliteit. Deze twee discoursen staan echter helemaal niet zo ‘haaks op elkaar’ als Boomkens dat voorstelt, zo blijkt uit de volgende ontwikkelingen:

i) In het hoofdstuk Onderwijs van het regeerakkoord VVD-CDA (2010, 32) staat – geheel binnen de focus op de kenniseconomie – ook: ‘Nederland moet excellente docenten en studenten kunnen aantrekken en Nederlandse toppers kunnen vasthouden.’

j) Visitatiecommissies beoordelen de kwaliteit van faculteiten in toenemende mate op basis van de valorisatie van onderzoek en de onderwijsrendementen.

k) De gezaghebbendste *rankings* voor *business schools* nemen het gemiddelde salaris van alumni bij de start (of een x-aantal jaar na de start) van hun carrière en het oordeel van *corporate recruiters* over de vaardigheden van alumni als zwaarstwegende factoren.<sup>5</sup>

Deze ontwikkelingen laten zien dat er eerder sprake is van een samenspel tussen de twee discoursen – zelfs van een trend richting samensmelting. Hoewel het hoofdstuk Onderwijs in het regeerakkoord volledig vanuit het economiseringsdiscours is geschreven, lijkt de uitgesproken ambitie om excellente docenten en studenten aan te trekken en toppers vast te houden (i) toch meer te zijn gemotiveerd vanuit het soort kwaliteit waar het in het prestatiediscours om draait. Dit kan worden verklaard vanuit het praktische probleem voor het economiseringsdiscours dat het moeilijk is om vooraf vast te stellen *hoe* de economische bijdrage van onderzoek en onderwijs precies kan worden vergroot. De toekomstige economische bijdrage van verschillende onderzoeksprojecten en onderwijsvormen valt immers lastig te voorspellen of vergelijken. Als oplossing daarvoor worden de kwantitatieve prestatiecriteria van het prestatiediscours gebruikt. De prestatie-indicatoren lenen zich immers uitstekend voor vergelijking en maken het mogelijk om onderzoek en onderwijs met elkaar te laten concurreren, geheel in lijn met het neoliberale geloof in marktwerking.

Andersom neemt het prestatiediscours ook zonder al te veel moeite de focus op economische bijdrage van het economiseringsdiscours over. In visitaties die bedoeld zijn om de kwaliteit van een faculteit te beoordelen krijgen de valorisatie van onderzoek en onderwijsrendementen een steeds belangrijker rol (j) en uit het feit dat *rankings* van *business schools* voornamelijk gebaseerd zijn op het gemiddelde salaris van alumni en de tevredenheid van *recruiters* over alumni (k), blijkt dat de kwaliteit van onderwijs uiteindelijk vooral door de markt moet worden bepaald.

Het economiseringsdiscours en het prestatiediscours komen zo samen. De kwaliteitsnotie die binnen het prestatiediscours centraal staat, past zich aan het primaire belang van economische bijdrage in het economiseringsdiscours aan. Het economiseringsdiscours maakt tegelijkertijd dankbaar gebruik van de prestatie-indicatoren van het prestatiediscours voor de voorspelling van de toekomstige economische bijdrage en de introductie van marktwerking. Zo ontstaat er een discours dat de maximalisatie van de economische bijdrage van onderzoek en onderwijs door de introductie van marktwerking op basis van gekwantificeerde prestatie-indicatoren voorschrijft. Dit noem ik het *economische prestatiediscours*. Het prestatiediscours gaat hierbij vooral in het economiseringsdiscours op (economische bijdrage wordt het leidende ordeningsprincipe), maar brengt wel haar methoden en achterliggende utopische gedachte in. Hierdoor versterken de gevaarlijke eigenschappen van beide discoursen elkaar: de economistische reductie, waarmee het werk aan de universiteit enkel nog in termen van economische bijdrage wordt gewaardeerd, wordt nog verder doorgevoerd door – met een tweede reductie – de werkelijke economische bijdrage te vervangen door de scores op kwantitatieve (economische) prestatie-indicatoren.

## 2 Interne kritiek

In deze paragraaf ontwikkel ik een interne kritiek op het economische prestatiediscours. Daarmee wordt de zelfondermijnende werking van dit discours *binnen* dit discours aangetoond. Om die reden zijn de drie onderstaande argumenten (2.1 t/m 2.3) – conform het ordeningsprincipe van het economische prestatiediscours – gebaseerd op de maatstaf van economische bijdrage.

### 2.1 Marktwerking en innovatie: het marktpaard achter de innovatiewagen spannen

Mijn eerste punt van kritiek op het economische prestatiediscours heeft betrekking op de utopische illusie dat de introductie van marktwerking in de financiering van onderzoek de bijdrage van onderzoek aan economische groei zou bevorderen. Voorondersteld wordt dat marktwerking voor meer innovatie zorgt en dat meer innovatie tot hogere economische groei leidt. Gezien het innovatieve vermogen van de westerse vrije-markteconomieën in de afgelopen eeuwen lijkt dit principe op het eerste gezicht plausibel. Toch laat deze vooronderstelling een aantal belangrijke zaken buiten beschouwing.

Ten eerste, dat er een verschil bestaat tussen incrementele en radicale innovatie. Incrementele innovatie zorgt voor kleine aanpassingen in bestaande oplossingen voor bestaande problemen. Radicale innovaties zorgen voor geheel nieuwe mogelijkheden, die vervolgens weer nieuwe problemen met zich meebrengen waar incrementele innovaties, *voortbouwend op* radicale innovaties, vervolgens weer nieuwe oplossingen voor vinden (Schilling 2008, 44). Daarom bestaat er een gigantisch verschil tussen de economische bijdrage van incrementele en radicale innovatie. Waar incrementele innovatie slechts zorgt voor efficiëntiewinst en opbrengsten uit substitutie van verouderde producten en processen, ontsluiten radicale innovaties geheel nieuwe bronnen van economische waarde. Het maximaliseren van de economische bijdrage van onderzoek aan universiteiten hangt dus in belangrijke mate af van het type innovatie, niet van innovatie in het algemeen.

Het tweede punt dat buiten beschouwing blijft, is dat het innovatievermogen van de markt tot op heden in de meeste gevallen mogelijk werd gemaakt door *fundamenteel academisch* onderzoek dat zelf niet onderhevig was aan marktwerkingsprincipes, dan wel vooraf rechtvaardiging behoeft op basis van verwachte economische bijdrage. Gegeven het feit dat de horizon van het menselijke voorstellingsvermogen beperkt is, en de resultaten van onderzoek onvoorspelbaar zijn, is het onmogelijk om vooraf te bepalen welk onderzoek tot economisch waardevolle (radicale) innovaties zal leiden. Een van de meest treffende voorbeelden in dit

verband wordt gegeven door Arianna Betti<sup>6</sup>: de formele taal die ontwikkeld werd door de negentiende-eeuwse filosoof Gottlob Frege werd een eeuw later gebruikt als basis voor computertalen. Frege had zelf nooit kunnen voorzien dat zijn werk noodzakelijk was voor de uitvinding van de computer die nu niet meer weg te denken is uit onze economie, laat staan dat hij deze toepassingsmogelijkheid had kunnen noemen in een aanvraag voor onderzoeksgeld bij een organisatie als NWO. Ook was het voor hem onmogelijk om directe financiering van IT-bedrijven voor zijn onderzoek te bemachtigen; die waren er toen nog niet, juist omdat Frege zijn onderzoek nog niet had verricht. De gedachte dat onderzoek het beste afhankelijk gemaakt kan worden van marktwerking of financiering vanuit het bedrijfsleven, gaat dus voorbij aan de belangrijke faciliterende rol die fundamenteel onderzoek speelt bij radicale innovaties en de onvoorspelbaarheid van de economische bijdrage van onderzoek.

Ook wordt buiten beschouwing gelaten dat de selectiedruk van marktwerking op onderzoeksprojecten eerder negatieve dan positieve effecten heeft op innovatie uit onderzoek (en daarmee economische bijdrage). Sterker nog, als het gaat om het mogelijk maken van radicale innovaties door onderzoek, dan wordt de beperkte horizon van het menselijke voorstellingsvermogen niet verruimd, maar eerder vervuild door marktwerking, omdat marktwerking vergezichten belemmert. Hoe meer onderzoek zichzelf van tevoren moet legitimeren in termen van innovatieve commerciële toepassing en economische bijdrage, des te minder ruimte er komt voor fundamenteel onderzoek dat de voedingsbodem vormt voor radicale innovaties. Bij het laatste is het namelijk van tevoren vaak niet duidelijk wat het oplevert, waardoor de focus komt te liggen op incrementele innovaties met voorspelbare resultaten die makkelijker gebruikt kunnen worden voor het aanvragen van onderzoeksfinanciering.

Zelfs als we de samenleving in haar geheel per se als bedrijf willen zien dat uitsluitend is gericht op winst (economische groei), en de universiteit als commerciële *research and development*-afdeling, laten we dan wel een voorbeeld nemen aan een *best practice* van bedrijven als 3M en Google, die bekend staan om hun innovatieve vermogen.<sup>7</sup>

3M geeft zijn werknemers 15 procent van hun tijd vrij om aan zelfbedachte projecten te werken, zonder dat deze tijdsbesteding van tevoren op enige wijze gerechtvaardigd hoeft te worden (Conceição e.a. 2002, 31). Google past hetzelfde principe toe met 20 procent vrije tijd (Chen e.a. 2009, 57). Hoewel het succes van deze bedrijven in belangrijke mate voortkomt uit hun innovatieve vermogen, vindt marktwerking intern (middels toekenning van investeringsbudgetten voor verdere ontwikkelingen van medewerkersinitiatieven) pas plaats *nadat* ideeën in vrijheid zijn onderzocht en uitgewerkt. Dit wordt gezien als een van de belangrijkste factoren in het significant hogere innovatievermogen van 3M en Google ten opzichte van vergelijkbare bedrijven.

Analoog aan deze vrijheid binnen succesvolle bedrijven is de idee van *functionele afzondering* van de universiteit in het economische systeem. Klaas van Berkel (2009, 63) gebruikt dit begrip om aan te geven dat ‘wetenschap alleen tot haar recht kan komen in vrijheid, los van de onmiddellijke aandrang om iets nuttigs te doen’. De introductie van marktwerking bij de toekenning van onderzoeksgeld, conform het economische prestatiediscours, maakt daar echter een einde aan. Maar wanneer het doel is om economische groei door innovatie te maximaliseren is dit een grote fout. 3M en Google laten juist zien dat marktwerking niet voorafgaand aan onderzoek moet worden toegepast, maar dat onderzoek moet worden afgeschermd van de selectiedruk van marktwerking, om het de vrijheid te geven die het nodig heeft om zich te kunnen ontwikkelen. De markt levert dus zelf het bewijs dat marktwerking moet worden opgeschort om innovatie te verhogen. Marktwerking heeft pas een positief effect op innovatie als er een beschermde ruimte is waarin onderzoek zich in vrijheid kan ontwikkelen. Juist die ruimte wordt binnen het economische prestatiediscours afgeschafte. Het marktpaard wordt achter de innovatiewagen gespannen, vanuit de illusie dat dit de kans vergroot de auto sneller uit te vinden.

## 2.2 The war for talent: op de fiets ten strijde tegen het Amerikaanse leger

Een tweede manier waarop het economische prestatiediscours zichzelf ondermijnt, zijn de averechte effecten op de retentie van Nederlandse ‘toppers’. Nederlandse ‘topstudenten’ houd je niet vast door de financiële lasten van een studie onder het mom van ‘een investering in de eigen toekomst’ te verzwaren, maar tegelijkertijd een bredere persoonlijke ontwikkeling te ontmoedigen – zeker niet wanneer er in toenemende mate met het buitenland moet worden geconcurrereerd. Hoewel het huidige kabinet veelvuldig vertrouwt op financiële prikkels om de door haar gewenste effecten te bereiken, lijkt het blind te zijn voor de negatieve effecten van die prikkels. Juist vanuit het marktdenken gezien is het een strategische blunder om de kosten van een universitaire studie te verhogen en studenten te ontmoedigen zich breder te oriënteren met een tweede bachelor of master. Als aankomende topstudenten (en/of hun ouders) de rechtvaardiging van hogere studiekosten als ‘een investering in de eigen toekomst’ serieus gaan nemen, dan zouden ook zij zich bij hun studiekeuze wel eens geheel naar het economische prestatiediscours kunnen voegen. Nederlandse universiteiten raken dan in veel directere, tot kosten-batenanalyse teruggebrachte concurrentie met echte topuniversiteiten uit het buitenland. *Echte* topuniversiteiten, omdat deze bovenaan staan in de *rankings* – zeker qua economische vooruitzichten voor de studenten. En niet alleen de Amerikaanse universiteiten zullen dan gemakkelijker de ‘Nederlandse toppers’ wegkapen, maar ook *recruiters* die toegang bieden tot de significant hogere salarissen van Amerikaanse bedrijven. Met betere posities in de *rankings* en economische overmacht worden onze topstudenten weggevoerd, omdat de mogelijkheden tot een bredere ontwikkeling in eigen land tot een individuele investeringsbeslissing is geworden. Zo verliezen we de *war for talent*: onze ‘topsoldaten’ verworden tot overlopende huurlingen, omdat hun loyaliteit afhankelijk wordt gemaakt van kosten-batenanalyses, waarvan we van tevoren hadden kunnen weten dat ze in ons nadeel zouden uitpakken.

Hetzelfde gevaar dreigt voor excellente onderzoekers en docenten. Deze hebben doorgaans niet uit economisch oogpunt gekozen voor de universiteit, maar worden in hun werk wel steeds meer gedwongen zich naar het economische prestatiediscours te voegen. De vraag is in hoeverre zij

bereid zijn om daarin mee te gaan. Uit het werk van Boomkens (2008) en Lorenz e.a. (2008) blijkt dat veel wetenschappers allerm minst tevreden zijn over deze ontwikkelingen. Bij verdere toename van de legitimatielasten en concurrentiedruk zouden excellente onderzoekers en docenten hun toevlucht kunnen zoeken tot topuniversiteiten in het buitenland, waar deze lasten lichter zijn; of de universiteit kunnen verlaten voor een *research and development*-positie bij een commerciële instelling, omdat men daar ook het bijpassende salaris opstrijkt voor commercieel georiënteerd onderzoek.

## 2.3 Van kritiek op de crisis naar crises zonder de kritiek

Het laatste argument van mijn interne kritiek richt zich direct op de utopische gedachte achter het economische prestatiediscours dat de vrije markt economisch succes maximaliseert. Dat het neoliberale project om de utopie van de vrije markt in de praktijk te brengen, in plaats van ongelimiteerde economische vooruitgang de grootste economische crisis sinds de jaren dertig tot gevolg had, heeft niets afgedaan aan het utopische geloof in marktwerking. De foutief gebleken vooronderstelling dat de afhankelijkheid van marktpartijen ervoor zorgt dat de markt zelf risico’s optimaal minimaliseert en beheerst, blijkt binnen het economische prestatiediscours impliciet nog steeds van kracht. Hierdoor bestaat er een utopische blindheid voor de gevaren die het creëren van marktafhankelijkheid voor universiteiten en het opvoeren van de concurrentiedruk tussen universiteiten met zich meebrengt.

Door de toenemende marktafhankelijkheid van wetenschappelijk onderzoek neemt de kans op fraude en zelfs corruptie toe. Hoe hoger de publicatiedruk als gevolg van toenemende concurrentie, des te groter de kans dat onderzoekers resultaten manipuleren om hun publicatiekansen te verhogen (Frey 2010). Wanneer wetenschappelijk onderzoek direct vanuit de markt gefinancierd wordt, neemt de kans zelfs toe dat wetenschappers niet langer objectief en onafhankelijk werk afleveren, maar meebuigen met de commerciële belangen van de financiers. Wetenschappelijke ken-

nis dreigt zo haar betrouwbaarheid te verliezen, met alle economisch schadelijke incidenten van dien.

Hoewel dergelijke incidenten op zichzelf al ernstig zijn, vallen ze, in termen van economische schade, in het niet bij de gevolgen van de kredietcrisis en de gevreesde gevolgen van de klimaatcrisis die zich langzaam buiten het bereik van onze zintuiglijke waarnemingsvermogens voltrekt. Het grootste gevaar dat ontstaat wanneer de universiteit marktafhankelijk wordt gemaakt, is dat de mogelijkheden om crises van dergelijke proporties te voorkomen worden verminderd.

Om de dreiging van zulke crises vooraf te kunnen identificeren en tijdig actie te kunnen ondernemen, is kritische reflectie nodig. Wanneer die kritische reflectie – conform de utopie van de vrije markt achter het economische prestatiediscours – aan de markt zelf wordt overgelaten, wordt deze afhankelijk gemaakt van het eigenbelang van individuele marktpartijen. Het eigenbelang van deze partijen is echter op zijn beurt weer afhankelijk van de bestaande configuratie binnen het marktsysteem. Kritische reflectie vanuit de markt wordt daardoor dusdanig geconstrueerd dat de dreigingen van systeemcrises die voortkomen uit de bestaande configuratie van het marktsysteem een blinde vlek vormen. *Ergo*, kritische reflectie vanuit de markt faalt als *safeguard* tegen de immense economische schade van crises zoals de kredietcrisis.

De kritische reflectie die nodig is om de dreiging van dergelijke crises te kunnen signaleren moet dus plaatsvinden buiten de marktafhankelijkheidsrelaties die de ogen daarvoor sluiten. Met haar expertise en onafhankelijkheid is de universiteit daarvoor de aangewezen kandidaat. Het valt zelfs onder haar taak van maatschappelijke dienstverlening om door kritische reflectie ontwikkelingen in het economische systeem te monitoren en gevaren te signaleren. Toegegeven, de universiteit kan op dit gebied geen garanties bieden. Wel kan worden gegarandeerd dat de universiteit, wanneer zij noodgedwongen zelf tot marktafhankelijke speler wordt, zich op den duur net zo min zal bezighouden met kritische reflectie op het economische systeem als de bedenkers van en handelaren in *subprime mortgages* en *credit default swaps*.

Uiteindelijk is het economische prestatiediscours, door de utopische illusies waar het uit voortkomt, gedoemd om stuk te lopen op zichzelf. Radicale innovaties worden belemmerd door de introductie van marktwerking *voor* aanvang van onderzoek. Topstudenten en topwetenschappers worden door negatieve financiële prikkels en toenemende ‘legitimatielasten’ eerder weggejaagd dan vastgehouden. En de kans dat crises tijdig worden gesignaleerd, neemt af doordat de universiteit marktafhankelijk wordt gemaakt. De utopie achter dit discours zal door de negatieve economische effecten hiervan op termijn vanzelf worden ontmaskerd. De belofte van economische waardemaximalisatie zal een illusie blijken die het economische prestatiediscours niet kan verwerkelijken. Wanneer dit duidelijk wordt, verliest het discours zijn vanzelfsprekendheid en het handelen daarbinnen zijn betekenis. Zo lost het probleem zich uiteindelijk vanzelf op, maar niet voordat het de universiteit en de samenleving misschien wel *blijvend* heeft beschadigd.

### 3 Externe kritiek

Mijn interne kritiek waarschuwde voor de averechtse economische effecten van het economische prestatiediscours. Wat daarbij buiten beschouwing bleef, zijn de overige functies van de universiteit, die als gevolg van dit discours worden ingeruild voor de valse utopische belofte van economische waardemaximalisatie. Deze paragraaf verdedigt drie niet-economische functies van de universiteit die aan het economische prestatiediscours ten onder gaan.

#### 3.1 Democratie

Aandacht voor democratie en democratisch burgerschap op de universiteit wordt door het utopische geloof in de vrije markt onnodig geacht. Als de optimale samenleving en maximale welvaart door de vrije markt worden bereikt – zoals de utopie achter het economische prestatiediscours het predikt – is democratie immers overbodig. Dit vertrouwen in de vrije



markt valt terug te voeren tot de idee van de onzichtbare hand in het werk van Adam Smith (Achterhuis 2010):

‘Wanneer iemand de binnenlandse in plaats van de buitenlandse industrie steunt, tracht hij slechts zijn eigen positie te versterken. Ook door die industrie op een zodanige wijze te sturen dat het tot een productie van de grootste waarde leidt, is hij slechts uit op zijn eigenbelang. Daarbij wordt hij in dit en veel andere gevallen geleid door een onzichtbare hand die een doel nastreeft dat hem ontgaat. Door het eigenbelang na te jagen, bevordert men het belang van de samenleving meer dan wanneer men werkelijk zou proberen om dat te bevorderen.’ (Smith 1937, 423)

De belangrijkste vooronderstelling van de utopie van de vrije markt – dat de samenleving het meest gebaat is bij marktwerking – komt voort uit de gedachte dat de mens die zijn eigenbelang nastreeft wordt ‘geleid door een onzichtbare hand die een doel nastreeft dat hem ontgaat’. Utopie gaat hier over in mythologie. Een bovenzinnelijke entiteit met epistemologisch ontoegankelijke intenties verzekert dat de samenleving niets dan goeds toekomt, zolang eenieder zich maar uitsluitend om zijn eigen belang bekommert. Handelen dat direct gericht is op meer dan dat wordt zelfs bestraft met suboptimale uitkomsten. De aanname die deze gedachte mogelijk maakt is door Ankersmit (2009) treffend gekarakteriseerd als ‘de weinig plausibele metafysica [...] van de intrinsieke harmonie van alle (private) eigenbelangen’.

Martha Nussbaum (2010) laat echter zien dat er in tegenstelling tot een intrinsieke harmonie van eigenbelangen sprake is van een dispositie tot sociale conflicten wanneer onderwijs verzuimt om empathisch vermogen en democratische vaardigheden te cultiveren. Nussbaum toont met een analyse van de psychologische ontwikkeling van individuen aan dat er zowel op micro- als macroniveau gemakkelijk een dynamiek ontstaat die uitmondt in sociale hiërarchieën op basis van uitsluiting van andere individuen en groepen. Om de stabiliteit van de democratie en minderheden daartegen te beschermen moet onderwijs<sup>8</sup>, volgens Nussbaum, niet alleen praktische vaardigheden cultiveren, maar ook democratische vaardigheden (zoals het vermogen je in anderen te verplaatsen). Het economische prestatiediscours negert dit volkomen. Omdat alleen economische ont-

wikkeling telt en in de best mogelijke samenleving de vrije markt regeert, hoeven studenten slechts economisch nuttige vaardigheden te ontwikkelen en wordt de ontwikkeling van karakter eerder beperkt tot het nastreven van eigenbelang, dan dat studenten wordt aangeleerd zich in anderen te verplaatsen of een onpartijdig standpunt in te nemen. Door de blindheid van dit discours voor de rol die de universiteit behoort te spelen in het bewaken van een stabiele democratie dreigen destructieve polarisatie en politieke discriminatie zo vrij spel te krijgen.

### 3.2 Rechtvaardigheidsvraagstukken

Ook rechtvaardigheidsvraagstukken worden genegeerd als de kritische functie van de universiteit door marktafhankelijkheid verdwijnt (of behouden wordt, maar dan uitsluitend gericht op het voorkomen van crises van economische aard). Het economische prestatiediscours hanteert de absolute status van eigendomsrecht – een noodzakelijke voorwaarde voor de vrije markt – als minimalistische notie van rechtvaardigheid. Dat Zuid-Afrika onder het apartheidsregime vanuit het economische prestatiediscours gezien juist fantastisch bezig was – het schoot omhoog naar de top van economische ontwikkelingsindices (Nussbaum 2010, 14) –, geeft aan dat economische ontwikkeling niet per definitie hand in hand gaat met rechtvaardigheid.

Misstanden zijn niet louter economisch. De universiteit biedt de ruimte voor wetenschappers en filosofen om onafhankelijk aan maatschappijkritiek te werken, deze te toetsen aan andere wetenschappers en denkers en als mogelijke perspectieven te presenteren aan bewindsvoerders en studenten die daardoor leren de verhoudingen in de wereld vanuit verschillende perspectieven te zien. Wanneer de universiteit conform het economische prestatiediscours afhankelijk wordt gemaakt van die verhoudingen verdwijnt de functie van kritische reflectie en worden rechtvaardigheidsvraagstukken niet meer systematisch overdacht, maar aan de hoogste bidders overgelaten.

## 3.3 Cultuur

Daarnaast wordt bij verdere verbreding van het economische prestatiediscours ook de bijdrage van de universiteit aan de cultuur, voor zover die verder gaat dan economische belangen, onvermijdelijk verwaarloosd. Als het economische prestatiediscours de universiteit volledig in zijn greep krijgt, zal een groot aantal studies en onderzoeksgroepen wegens een gebrek aan aantoonbare economische bijdrage moeten worden opgedoekt. Hoe kunnen onderwijs en onderzoek op het gebied van geschiedenis, kunst, cultuur en oude talen zichzelf rechtvaardigen op basis van economisch nut? Niet het bestaan van deze studies is echter nutteloos – zoals het economische prestatiediscours zou stellen – maar de vraag naar het economische nut daarvan. Ze zijn namelijk per definitie niet gericht op een economische bijdrage aan de samenleving, maar op een culturele.

Toen Robert R. Wilson in 1969 de Amerikaanse senaat om financiering vroeg voor het *National Accelerator Laboratory* (het huidige *Fermilab*, tegenhanger van het Europese CERN) stelde de Amerikaanse Senator John O. Pastor de vraag wat deze uitgaven zouden bijdragen aan de nationale veiligheid. Wilson antwoordde daarop: 'It has nothing to do directly with defending our country, except to make it worth defending' (Hilts 1982, 99). Het antwoord op de vraag wat de economische bijdrage van academisch werk op het gebied van cultuur is, is daaraan analoog: die is er niet, of nauwelijks, behalve dat het laat zien wat onze economie de moeite waard maakt.

## 4 Waarde en waardering van de universiteit

Deze punten van kritiek nopen beleidsmakers te breken met het economische prestatiediscours en op een andere manier te denken over de waarde van de universiteit. Daarbij moet er uiteraard voor worden gewaakt niet in andersoortige utopische illusies te vervallen, zoals de universiteit als een academisch paradijs van vrijheid dat losstaat van de economische realiteit. Haar financiering met gemeenschapsgeld schept

wel degelijk verplichtingen. Het is daarom zaak de juiste balans te vinden tussen de financiële investering in de universiteit en de waarde die deze oplevert. In dit essay gaat het er niet om op dit punt concrete aanbevelingen te geven, maar het discours te doorbreken dat die waarde louter vanuit eco-nomisch perspectief beschouwt. Een discours dat zichzelf zelfs ondermijnt in zijn pogingen de economische waarde van de universiteit te maximaliseren en haar niet-economische waarde compleet buiten beschouwing laat. Om het laatste te onderstrepen, besluit ik mijn betoog met een kort pleidooi voor de erkenning van de intrinsieke waarde van de universiteit, als toevoeging op mijn externe kritiek.

Niet alleen de (economische) resultaten die de universiteit boekt zijn van waarde voor de samenleving, maar ook het bestaan van de universiteit zelf. Het economische prestatiediscours behandelt de universiteit als een instrument dat zo effectief en efficiënt mogelijk ten dienste moet worden gesteld van de economie. Daarbij reduceert het alles wat er op de universiteit gebeurt tot economische productie en iedereen die daar studeert of werkt tot economisch productiemiddel en productie-eenheid. De mens is alleen wat waard voor zover hij economische waarde genereert. Een studie valt onder het 'noodzakelijke kwaad van investering', dat optimaal geminimaliseerd moet worden in verhouding tot de rendementen. Onderzoek is betekenisloos totdat het succesvol commercieel kan worden toegepast. Hoewel er al een wereld is gewonnen als de zelfondermijnende werking van het economische prestatiediscours wordt ingezien (interne kritiek), spreekt er nog meer voor het bestaan van de universiteit dan alleen haar bredere maatschappelijke bijdrage (externe kritiek).

Aan de universiteit kan iedereen die de ambitie en de capaciteiten daarvoor heeft zichzelf ontplooiën in een studie; dragen docenten generatie op generatie hun kennis over aan studenten, waarvan sommigen hen opvolgen in die traditie; en streeft men met onderzoek ernaar de grenzen van menselijke kennis verder te verleggen. Daarmee is de universiteit de institutionalisering van menselijke ontwikkeling – en het toneel van een unieke menselijke ervaring. De universiteit behoort daarom niet alleen gewaardeerd te worden op basis van haar opbrengsten. De universiteit heeft ook haar eigen waarde, als mogelijkheid voor mensen om zichzelf te verrijken in hun ontwikkeling.

Dat de intrinsieke waarde van de universiteit en de verschillende vruchten die de samenleving van haar plukt nu worden bedreigd door utopische illusies vraagt om herbezinning van beleidsmakers. En om vurig verzet – niet alleen vanuit de academische gemeenschap, maar ook vanuit de samenleving.

## Dankwoord

Mijn hartelijke dank aan Ingrid Robeyns (Erasmus Universiteit Rotterdam) voor haar commentaar en advies tijdens het schrijven van dit essay.

Daan Gijsbertse studeerde Technische Bedrijfskunde (TH Rijswijk) en Bedrijfskunde (Rotterdam School of Management – Erasmus Universiteit Rotterdam & Schulich School of Business – York University, Toronto, Canada). Naast zijn studie Bedrijfskunde in Rotterdam voltooide hij een bachelor Filosofie van Beleid & Management aan de Faculteit Wijsbegeerte van de Erasmus Universiteit. Momenteel volgt hij aan diezelfde faculteit de master Filosofie van de Maatschappij- en Gedragwetenschappen.

## Literatuur

Achterhuis, H. (2010) *De utopie van de vrije markt*. Rotterdam: Lemniscaat.

Ankersmit, F. (2009) 'Voor de neoliberalen is het algemeen belang onzin'. *NRC Handelsblad*, 3 januari 2009

Berkel, K. van (2009) *Academisch leven. Over geschiedenis, karakter en veerkracht van de Nederlandse universiteit*. Amsterdam: Bert Bakker.

Boomkens, R. (2008) *Topkitsch en slow science. Kritiek van de academische rede*. Amsterdam: Van Gennep.

Chen, R., K.L. Kramer en P. Sharma (2009) 'Google. The world's first information utility?'. *Business & Information Systems Engineering* 1 (1), 53-61.

Conceição, P., D. Hammel en P. Pinheiro, 'Innovative science and technology commercialization strategies at 3M. A case study'. *Journal of Engineering and Technology Management* 19, 25-38.

Foucault, M. (2006) *De woorden en de dingen*. Amsterdam: Boom [Vertaling van *Les mots et les choses*, 1966].

Frey, B. (2010) 'Withering Academia?' Working paper.

Hilts, P. J. (1982) *Scientific temperaments. Three lives in contemporary science*. New York: Simon & Schuster.

Lorenz, C. (2008) *If you're so smart why aren't you rich*. Amsterdam: Boom.

Nussbaum, M. (2010) *Not for profit. Why democracy needs the humanities*. Princeton: Princeton University Press.

Pattyn, B. (2010) *A modest proposal*. Gepresenteerd op het Ninth Ethical Forum Brussel: The university as a business: disaster or necessity (18 november 2010).

Schilling, M.A. (2008) *Strategic management of technological innovation*. New York: McGraw Hill.

Smith, A. (1937) *The wealth of nations*. New York: Modern Library [citaat en referentie zijn overgenomen uit Achterhuis (2010)].

© De Creative Commons Licentie is van toepassing op dit artikel (Naamsvermelding-Niet-commercieel 3.0). Zie <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/nl> voor meer informatie.

---

<sup>1</sup> Regeerakkoord VVD-CDA (2010) *Vrijheid en verantwoordelijkheid*. (<http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties-rapporten/2010/09/30/regeerakkoord-vvd-cda.html>, [bezoekt op 11 januari 2011].

<sup>2</sup> Dit blijkt onder andere uit de mededeling van de Europese Commissie aan de Europese Raad en het Europees Parlement: 'Invulling van de moderniseringsagenda voor universiteiten: onderwijs, onderzoek en innovatie'. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2006:0208:FIN:NL:PDF> [bezoekt op 14 november 2010].

<sup>3</sup> Dit blijkt onder andere uit het strategisch plan 'Erasmus 2013 – Strategie Document "Thuis in de Wereld"' (p. 15) <http://www.eur.nl/fileadmin/ASSETS/ieb/-erasmus2013strategiedocument.pdf> [bezoekt op 14 januari 2011].

<sup>4</sup> Idem (noot 3).

<sup>5</sup> Financial Times Global MBA 2010: Table Key <http://rankings.ft.com/pdf/key/global-mba-rankings.pdf> [bezoekt op: 12 januari 2011] en Business Week Global MBA ranking 2010: [http://www.businessweek.com//bschools/content/nov2010/bs2010111\\_640958\\_-page\\_2.htm](http://www.businessweek.com//bschools/content/nov2010/bs2010111_640958_-page_2.htm) [bezoekt op 12 januari 2011].

<sup>6</sup> Dit voorbeeld noemt Betti in een video van de Jonge Akademie waarin aandacht wordt gevraagd voor de niet-economische waarden van wetenschap (<http://www.dejongeakademie.nl/dja/science-spots2424.aspx?ch=DJA&lang=NL> [bezoekt op 12 januari 2011].

<sup>7</sup> Beide te vinden in de Business Weeks rankings van de vijftig meest innovatieve bedrijven ter wereld van de afgelopen jaren: [http://bwnt.businessweek.com/interactive\\_reports/innovative\\_companies/?chan=magazine+channel\\_special+report](http://bwnt.businessweek.com/interactive_reports/innovative_companies/?chan=magazine+channel_special+report) [bezoekt op 12 januari 2011] en [http://www.businessweek.com/interactive\\_reports/innovative\\_companies\\_2010.html](http://www.businessweek.com/interactive_reports/innovative_companies_2010.html) [bezoekt op 12 januari 2011].

---

<sup>8</sup> Nussbaum richt zich in haar boek op onderwijs in het algemeen, maar haar argumenten gelden net zo goed voor de universiteit.